

Elkerülni az elkerülhetetlent?

Jörg Baberowski: Az erőszak terei.

(Fordította Györi László.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 2019. 303 oldal.

A berlini Humboldt Egyetem történészprofesszora, Jörg Baberowski *Felperzselt föld* című korábbi könyvében¹ annak a kérdésnek a megválaszolására törekedett, miként maradhatott fenn egy kizárólag terrorra és elnyomásra épülő rezsim évtizedeken keresztül a Szovjetunióban. Vizsgálatának központi eleme Sztálin személye és személyisége volt, szerinte ugyanis ő egy személyben testesítette meg azt a már-már üzemszerűen, gépiesen végrehajtott erőszakhullámot, amely jellegénél fogva kiszámíthatatlanná, állandósulása miatt viszont éppen kiszámíthatóvá tette a mindennapos gyilkolást. Baberowski tizenöt éven át kutatta a munkája alapjául szolgáló, főképpen még feltáratlan levéltári forrásokat. Habár nem azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a sztálinizmus lélektanával foglalkozzon, az erőszak – mint az emberiség létezése óta fennálló, egyes időszakokban rendkívüli módon és méreteiben felerősödő jelenség – modern és elgépiesedett jellegébe oly mértékű betekintést nyert, amely alkalmassá tette őt *Az erőszak terei* című, jelen recenzióban bemutatandó munkája megírására. E művében már szélesebb területről sorakoztatja fel példáit, főként a sztálinista terrort és a nemzetiszocialista Németország által az 1930-as években és a II. világháború alatt elkövetett atrocitásokat helyezve előtérbe.

„A macska karmol, a kutya ugat, az ember öl” – e megállapítás olvasható a 2019-ben magyarul megjelent kötet² hátoldalán, ami rövid, de annál velősebb megfogalmazása a könyv tárgyának, és összhangban van a magyar kiadás borítóján látható, gázálarcban masírozó tömeg képével. A bevezetőben a szerző természetesen bővebben is kifejti, miről szól munkája. Témája érzékeltetésére elsőként két második világháborús epizódot hoz fel példaként. Az első szereplője egy német katona, aki 1943 júliusában, egy forró nyári napon két orosz foglyot kísért. Miután az illető megszomjazott és megéhezett, megállt, foglyainak pedig jelezte, hogy futni hagyja őket. Csakhogy, ígérete ellenére, mindkét menekülőt hátulról lelőtte, majd kényelmesen elfogyasztotta ételét és vizét, egységéhez visszatérve pedig azt jelentette, hogy a foglyokat szökés miatt le kellett lőnie. A másik példa egy amerikai harckocsioszloppal kapcsolatos, amelynek első és utolsó járművét a németek kilőtték: ezt követően a mozgásképtelen amerikaiakat „agyaggalambként” lövöldözték le a magaslaton álló német katonák (7–9).

Mindkét példa brutális, valódi és véres erőszakra számol be, amelyen mindannyian elborzadunk. Baberowski szerint lehetséges, hogy fiatal gyermekként,

¹ Baberowski 2016.

² Eredeti megjelenés: Baberowski 2015.

serdülőként úgy látjuk magunk előtt a történetet, mintha a foglyait lelövő katona csupán kötelességét teljesítette volna – hiszen erről szól a háború –, illetve hogy a harcokcsioszlop megsemmisítése csupán anyagi veszteséggel, de semmiképpen sem emberéletek kioltásával járt együtt. Felnőtt fejjel közelítve a kérdést azonban megdöbbenünk: nem értjük, miként lehetett képes valaki felesleges erőszak elkövetésére, és határozottan állítjuk, hogy ugyanerre mi sosem lennénk képesek. Baberowski a példákat felhasználva világít rá könyvének lényegére, véleményem szerint már-már provokatív módon: ne higgyük, hogy az erőszak elkövetése annyira távol áll tőlünk, hiszen az elődeink sem voltak nálunk kevésbé civilizáltak. A szerző szerint elsősorban azt kell megértenünk, miért volt a 20. század különösen alkalmas arra, hogy kibontakoztassa a minden egyes emberben szunnyadó látens erőszakot, ehhez pedig az kell, hogy „az olvasó érezze magát rosszul, [...] hogy megértse, hogy az erőszak nem absztrakt, klinikai tisztaságú cselekedet, az erőszak sebeket üt, halált, fájdalmat, szenvedést okoz, vérrel és könnyekkel jár” (9–10). Vagyis Baberowski nem madártávlatból, az emberiség történetének nagyobb, „vérrel és könnyekkel járó” eseményein keresztül tárgyalja az erőszak fogalmát, hanem azokon a jelenségeken keresztül, amelyek kapcsán számunkra, olvasók számára is kíméletlenül nyilvánvalóvá válik: utólagos ítéletünk ellenére lehetséges, hogy az adott erőszakot mi is, ugyanúgy elkövettük volna! A könyv legfontosabb tanulsága ebből adódóan az, hogy ha már az erőszak velünk élt a múltban, velünk él a jelenben, és velünk fog élni a jövőben is, akkor – mivel megszüntetni nem tudjuk – társadalmi lény mivoltunknál fogva legalább meg kell próbálnunk uralkodni saját ösztöneinken, ezáltal győzve le az erőszak kísértését.

Írásomban nem vállalkozhatom a könyv részletes tartalmi ismertetésére, csupán a főbb témákat ragadom ki. Baberowski könyve hat fejezetben tárgyalja az erőszak kérdéskörét: 1. *Mi az erőszak, és miként érthetjük meg?*; 2. *Civilizáció: az erőszak eltűnése*; 3. *Megszűnő határvonalak: modernitás és erőszak*; 4. *Láthatatlanság: strukturális erőszak-elkövetők*; 5. *Sors: az erőszak antropológiája*; 6. *Az erőszak és a hatalom rejtélye*. A szerző e fejezeteken keresztül járja körül az erőszak fogalmát, főleg 20. századi példákkal illusztrálva azt, egyfelől korábbi kutatásai, másfelől az erőszak e korban intézményesült jellege miatt.

Baberowski beépítette munkájába az erőszakkal és a civilizációval kapcsolatos tudományos elméleteket, aminek révén *Az erőszak terei* hozzájárul az utóbbi évtizedekben intézményesülő erőszak történet jelentőségének megerősítéséhez – leginkább az erőszak térbeliségének a vizsgálatával. Bár bibliográfiája alapvetően német nyelvű szakirodalmi tételeket tartalmaz, a klasszikusok mellett a 21. századi munkák sora arról tanúskodik, hogy tisztában van az erőszak történeti elemzésének új megközelítéseivel is. Felhasználja többek között Norbert Elias civilizációelméletét az erőszak fogalmának tágabb értelmezéséhez, aki rámutatott arra, miként képes az egyénre nehezedő külső kényszer önkényszerítéssé válni, ami nemcsak feltétele, de eredménye is a modern, erőszak-monopóliumon alapuló

állam létrejötteként.³ Ugyancsak előképeként tekint Michel Foucault munkásságára a büntetés és fegyelmezés vonatkozásában.⁴ Alkalmazza ezen túl Heinrich Popitz felfogását az erőszak fogalmának szűkebb interpretációjáról, vagyis a fizikai erőszakra, amely az erőszak életet legközvetlenebb módon fenyegető és egyben tudományosan legegyszerűbben megragadható formája, miközben a tőle való félelem állandóan jelen van a társadalomban. Popitz munkássága nyomán Baberowski is elfogadja, hogy az erőszak nem korlátozódik meghatározott szituációkra, ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy nincs olyan helyzet vagy személy, amely vagy aki mindenképpen erőszakot vált ki.⁵ Végül beépíti munkájába az erőszak kutatásának legújabb eredményeit és megközelítéseit is, amikor a hagyományos hadtörténeten túlmutató, a hadseregek civil lakosság elleni erőszakban való részvételét feltáró történeti munkák közül Christopher Browning munkáját elemzi.⁶ Szembehelyezkedik azonban Steven Pinker pszichológus álláspontjával, aki szerint kvantitatívan kimutatható, hogy világunk az idő múlásával egyre békésebbé válik.⁷ Baberowski munkájának egyik legfontosabb mondanivalója ugyanis az, hogy mindig van, és lesz is lehetőség az erőszak visszatérésére, a vizsgált történeti kortól függetlenül.

Baberowski mondanivalójának egyik legfontosabb eleme ama kérdés tárgyalása, miként fordulhatott elő a holokauszthoz, illetve (főként) a II. világháborúhoz hasonló szörnyűség a 20. században, amely magára a saját korában egyértelműen a civilizáció kiteljesedéseként tekintett. A megoldás a szerző szerint a kérdésben rejlik: éppen a modernitás, a civilizáció volt az, amely lehetővé tette az erőszak nagyobb mértékű kiteljesedését. A 20. század az intézményesített erőszak időszeke volt, amikor számtalan alkalom adódott arra, hogy emberek tömegei egy autoriter hierarchia vagy egy fegyveres nagyhatalom „védőszárnyai alatt” képesek legyenek olyan tettek végrehajtására, amelyekre azelőtt nem vetemedtek volna. A legveszélyesebb e jelenségben Baberowski szerint az volt, hogy a modern és civilizált, éppen ezért túl bürokratikus állam az egyének rendkívül merev alá-fölé rendeltségét alakította ki. Ez azt jelenti, hogy az erőszakos tettek, cselekedetek végrehajtását szinte minden esetben azzal lehetett indokolni, hogy az elkövető csupán „parancsot teljesített” (47). Éppen ezért, a 20. század legnagyobb vérontásait jelentő I. és II. világháború, valamint az ideológiai és faji alapon végrehajtott népirtások minden bizonnyal nem váltak volna valóra, ha a szinte gépiesített erőszak felülről koordinált végrehajtása nem lett volna lehetséges (108–109). A szerző szerint a törvényeket szolgáló és azok maradéktalan kiszolgáltatására kötelezett végrehajtók – a „modern hivatalnokok” – legfőbb erénye ugyanis a fegyelem és az önmehtagadás volt. Legyen az számunkra bármilyen elvetemült, erőszakos tett, amelyet utólag természetesen mindnyájan elítélünk, nem szabad

³ Elias 1987.

⁴ Foucault 1975.

⁵ Popitz 1992.

⁶ Browning 2001.

⁷ Pinker 2011.

elfelejtenünk, hogy az erőszakot elkövető személyek, míg szakmai szempontokat tartottak előtérben tettük végrehajtása közben, szakmai becsületük kontextusában cselekedtek: formálisan tehát „korrekt munkavégzők” voltak (110).

Ugyancsak a modern állam nyújtotta lehetőségek repertoárját gazdagítja az erőszak természetének ama jellege is, ami az erőszakot az elkövető által távolibbnak, így kevésbé érzékelhetőnek tünteti fel. A 20. századi nemzetállamok kezében ugyanis a végletekig fokozódott a rendelkezésükre álló pusztító erő, amivel akár órák, percek alatt egész városokat és azok lakosságát lehetett eltüntetni a föld színéről, anélkül, hogy a támadó fél egyetlen áldozatot is veszített volna (85). Ugyanis minél nagyobb a modern fegyvertechnika nyújtotta távolság – mondja Baberowski –, annál könnyebb dicsőíteni az erőszakot, annál könnyebb nagyozni és elmesélni az ellenség szinte szálnalmas megsemmisülésének eseményét, és annál könnyebb feldolgozni az emberölés tettét. Egy magasból bombázó repülőgép személyzetének ugyanis nem kell farkasszemet néznie az ellenséggel, amikor egy gombnyomás segítségével ezrek vagy akár tízezrek életét veheti el. A bombák becsapódása nyomán legfeljebb csak az infrastruktúra megsemmisülése látható, de nem hallani az áldozatok szenvedését, ami egy közelharc esetében mindig jelen van (184).

Természetes módon Baberowski az erőszak fogalmának vonatkozásában előtérbe helyezi a katona személyét, aki az I. és a II. világháború idején az erőszak átélésének, elszenvedésének és végrehajtásának legfontosabb szereplője volt. Velük kapcsolatban a szerző legfontosabb megállapítása, hogy mindkét világháború katonái a hadsereg hierarchiájának, a parancsok elfogadásának és végrehajtásának szellemében működtek, ez a „kultúra” volt ugyanis az, amely kiterjesztette, de mindeközben korlátozta is cselekvési lehetőségeiket (126). Ehhez azonban az kellett, hogy a katonákat arra trenírozzák, hogy egymástól eltérő, különböző igényű egyének azonosan gondolkodó és egymástól függő, engedelmes tömegévé váljanak. Ebben az esetben ugyanis minden katona tudja, hogy nemhogy nem nyerne vele semmit, ha elhagyná kötelékét, hanem bajtársai nélkül, védtelenül ki is lenne szolgáltatva az ellenségnek. Ezért nyilvánvalóan megteszi, amit elvárnak tőle (110–111). A parancsteljesítésből adódóan a katona életét az erőszak minden pillanatban áthatja. Az eleinte rémisztőnek tűnő erőszak Baberowski szerint ezért válhat a mindennapok meghökkentően természetes normalitásával (182). Amint rutinná válnak a korábban elképzelhetetlen tettek, az átlagos helyzetekben az erőszak szinte önmagától lép színre, amelyben elkövetői semmi rendkívülit nem találnak. Az erőszak ekkor épül be az elkövető habitusába, amit egyetlen adekvát indok vagy magyarázat nélkül is végrehajt, anélkül, hogy valaha elgondolkodna annak értelmén vagy szükségességén (212–213). Baberowski szerint ennek egyik legfontosabb következménye az, hogy az erőszakot normalitásként érzékelő személy gondolkodása megváltozik, elfelejti önmagát. A férfiúi kötelességet, az együtt küzdést és szenvedést, nélkülözést és emberfeletti cselekedetek végrehajtását jelentő háborúban a katonák számára ez az egyik legfontosabb összetartó erő. A katona, mivel „az emberölés olyan könnyűvé válik számára, mint

az, hogy vizet iszik”, már nem alkalmas arra, hogy újra békében éljen: ha hosszú idő után hazatér, már nem érzi magát otthon, hanem visszavágyik a bajtársai közé (127).

A katonák által elkövetett erőszak természetrajzának felvázolásakor a szerző kiemeli a közösség fontosságát is. Az erőszak pillanatában ugyanis – fejtegeti Baberowski –, nemcsak az adott csoport mint közösség vezetőjének magatartásától függ, miként cselekednek beosztottai, hanem tetteik egymáshoz való viszonyításától is. Ez azt jelenti, hogy a közösség egy tagja által elkövetett erőszak gyakran határtalanná és fékezhetetlenné válik, hiszen minél több az erőszak nézője, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy valaki beavatkozik és megpróbál segíteni az aktuális áldozatokon. Ebben az esetben ugyanis a felelősséget mindenki a másokra hárítja, és önmagát csak nézőként azonosítja. Mindenki azt várja, hogy majd a másik tesz valamit, de a két világháború eseményei azt igazolták, hogy – egy kivégzést vagy nemi erőszakot említve példaként – ez csak ritkán következett be. A tettesek nem szégyenkeznek, mivel az oldalukon állók a tetteik végrehajtásakor pozitív attitűddel fordulnak feléjük, de legalábbis semleges viselkednek. Ezzel szemben az a katona, akinek egyedül kell szembenéznie áldozatával, a számára idegennek tűnő szituáció nyomán határozatlanabbá válik tettének jogosságát és szükségességét illetően (197–200).

Végül Baberowski beszámol az erőszak ama válfajáról is, ami az ún. strukturális erőszak kérdésköréhez tartozik. A szerző kifejti, hogy a modern nemzetállamok felelőssége óriási: a civilizált társadalmakban ugyanis a rend megteremtése eszköz lehet arra, hogy megszűnjön az erőszak, ám egyben eszkalálódásának a forrása is lehet (110). Hiszen aki rendet teremt, az egyúttal eldönti azt is, hogy mi vagy ki nem illik bele az elképzelt rendbe, tehát annak ellensége. Ennélfogva a „rendteremtés” nem más, mint olyan erőszak, ami a renddel szembenállókat elkülöníti, tagjait pedig az abba való beilleszkedésre kényszeríti. Ugyanakkor az, hogy rend jött létre, egy valamihez viszonyított állapotot jelöl. A rend létrehozóinak tehát olyan „rendtelenségre” van szüksége Baberowski szerint, amelyhez képest a rend igazolhatja önmagát. Nyilvánvaló, hogy minél több rendtelenséget eredményez a rend létrehozásának folyamata, annál inkább eszkalálódik a rend megteremtésére való törekvéshez elengedhetetlenül szükséges erőszak (95–98). A renden kívülre kerülő egyének ellen a strukturális erőszak érvényesül a szerző szerint. Az erőszak e típusa megfosztja személyiségétől az embert, s csupán egy mindennapos fennmaradásáért küzdő testté formálja. Még csak az sem kell, hogy a strukturális erőszak elnyomó legyen, elég, ha nem vesz tudomást a renden kívül került személyek létezéséről. A kirekesztettek kedvezőtlen helyzetét Baberowski szerint még az is fokozza, hogy a rend szempontjából hasznos egyének a többiekhez képest fölényben látják magukat, és ezt érzetik is a renden kívüliekkel. Elegendő a holokauszt szörnyűségeire gondolnunk, hiszen a zsidókkal szemben elkövetett cselekedetek, a strukturális erőszak hosszú és kiterjedt folyamata a kirekesztéssel kezdődött, és gyilkossággal zárult (140).

A kötet kiválóságát igazolja, hogy ígéretéhez híven, a bevezetésben felvázolt célnak megfelelően a szerző példák sokaságán keresztül érzékelteti az erőszak természetének mibenlétét, létrejöttének okait és annak magyarázatait. A könyv olvasása során megdől az olvasónak az erőszakkal kapcsolatos esetleges tévhite: az erőszak nem egy deviáns magatartás eredménye, hanem mindannyiunkban szunnyadó vágy, amelynek kielégítésére különösen a 20. század hozott létre alkalmas okokat, eszközöket, tereket és kereteket. A szerző elemzésének hatására az olvasóban óhatatlanul felmerül az a nyugtalanító kérdés, vajon ő is képes volna-e a felidézett példákhoz hasonló erőszak elkövetésére.

A kötet érényei mellett ugyanakkor érdemes néhány kritikai megjegyzést is megfogalmazni. Bár a cím alapján is kiviláglik, hogy Baberowski nagy szerepet tulajdonít a térbeliségnek az erőszak kibontakozása szempontjából, a térbeliség fogalmát inkább csak felszínesen, a divatosság kedvéért használja, mélyebb elemzés nélkül. Egyet kell tehát értenem azzal a 2015-ös eredeti megjelenés sajtóvisszhangjait is idéző német recenzióval, amely burkoltan megállapítja, hogy Baberowski munkája elméleti, módszertani szempontból felületes: nagyszámú példát hoz ugyan az erőszak vonatkozásában, de részletesebb bemutatás és konkrét kontextusba helyezés nélkül. Tartózkodik attól, hogy megpróbálja feltárni a mögöttes motivációkat és attitűdöket, ehelyett inkább az erőszak fogalmának megértésére és következményeinek bemutatására koncentrál.⁸ A kiváló szakmaisággal lefordított munka ábrákat, képeket és táblázatokat nem tartalmaz, amelyek pedig jelentősen segíthették volna az olvasókat a szerzői szándék jobb megértésében.

Szabó Róbert Károly

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baberowski, Jörg 2015: *Räume der Gewalt*. Frankfurt am Main.

Baberowski, Jörg 2016: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma*. (Ford. Győri László.) Budapest.

Browning, Christopher 2001: *Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter*. Frankfurt am Main.

Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata*. (Ford. Berényi Gábor.) Budapest.

Foucault, Michel 1975: *Felügyelet és büntetés*. (Ford. Fázsy Anikó – Csűrös Klára.) Budapest.

Jureit, Ulrike 2016: Rezension zu: Baberowski, Jörg: *Räume der Gewalt*. *H-Soz-Kult* 2016.03.29. <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-23480> – utolsó leltetés: 2021. június 29.

Pinker, Steven 2011: *Gewalt. Eine neue Geschichte der Menschheit*. Frankfurt am Main.

Popitz, Heinrich 1992: *Phänomene der Macht*. Tübingen.

⁸ Jureit 2016.